Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi/The Journal of Ottoman Literature Studies 35 (Aralık/December 2025), 247-268.
Araştırma Makalesi/Research Article. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1782353

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA KALB SANATIYLA YAZILMIŞ MANZUMELER

Hasan KAYA | ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9244-3113 | *hasankaya@nku.edu.tr*

Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature Tekirdağ-Türkiye

ROR ID: https://ror.org/01a0mk874

Atıf Bilgisi/Citation: Kaya, Hasan. "Klasik Türk Edebiyatında Kalb Sanatıyla Yazılmış Manzumeler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 35 (Aralık 2025), 247-268. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1782353 Kaya, Hasan. "Literary Poems Employing The Art Of Kalb In Classical Turkish Literature". *The Journal of Ottoman Literature Studies*, 35 (December 2025), 247-268. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1782353

Geliş Tarihi/Date of Submission: 11.09.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 11.11.2025

Yayım Tarihi/Date of Publication: 30.12.2025

Değerlendirme/Peer-Review: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Double anonymized-Two External

Araştırma Makalesi/Research Article

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./ It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı – Turnitin

Etik Bildirim/Complaints: divanedebiyatidergisi@gmail.com

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir/The author(s) has no conflict of interest to declare

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır/The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır/Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

ISSN: 1308-6553 **e-ISSN: 2792-0836**

ÖZET

Tersine çevirme, döndürme gibi anlamlara gelen kalb (قلب) kelimesi edebiyatta "bir kelimenin harflerinin yerlerini değiştirerek harf ilave etmeden o harflerle anlamlı yeni bir kelime oluşturma" anlamına gelir. Kalb sanatının harflerin sondan başa doğru düzenli olarak kullanılarak yapıldığı kül örneklerinin yanında harflerin sondan başa değil de karışık olarak kullanıldığı baz örnekleri de vardır. Bu iki çeşidin dışında kalb edilen kelimelerin yerlerine göre kalb-i mücennah ve bir ifade veya mısranın bütünüyle ters çevrilerek aynı şekilde okunmasıyla ortaya çıkan kalb-i müstevi şeklinde iki biçimi daha vardır. Klasik Türk edebiyatında şairlerin kalb çeşitlerini beyit ya da bentlerde kullanırken bir manzumeyi bütünüyle kalb sanatıyla kurguladıkları da görülmüştür. Bu kurguda kalbin bu dört çeşidinin farklı formlarda kullanılmalarının yanında farklı tarzların kullanıldığı da görülmüştür. Böylece kalb-i kül, kalb-i baz, kalb-i mücennah ve kalb-i müstevi çeşitleriyle kurgulanmış şiirlerin yanında reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb, maklûbü'l-evâyil ve reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr tarzlarına ek olarak "bozuntusudur" redifiyle kurgulanan manzumeler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Klasik Türk edebiyatında kalb sanatının bu çeşitleriyle kurgulanan şiirler tasnif edilmiş ve bunların dokuz başlık altında, toplamda 14 farklı biçimde yazıldığı tespit edilmiş, bun tarzlara 15 farklı şaire ait 31 örnek sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Divan edebiyatı, kalb sanatı, maklub şiir, palindrom, anagram.

LITERARY POEMS EMPLOYING THE ART OF KALB IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE

ABSTRACT

The term "kalb" (قلب), which literally means "inversion" or "rotation," refers in literature to the art of rearranging the letters of a word without adding new ones, thereby forming a new meaningful word from the same letters. In examples of "kalb", there are two main types: in the "kül" form, the letters are systematically reversed from end to beginning, while in the "baz" form, the letters are rearranged in a mixed order rather than strictly reversed. Beyond these two types, there are also two further forms defined according to the position of the inverted words: "kalb-i mücennah", and "kalb-i müstevi", the latter achieved when an entire expression or verse is inverted and can still be read in the same way. In Classical Turkish literature, poets employed various forms of "kalb" not only in couplets or stanzas, but also in poems entirely structured around this literary device. Within such constructions, all four types "kalb-i kül", "kalb-i baz", "kalb-i mücennah", and "kalb-i müstevi" appear in different variations, alongside other stylistic approaches. Thus, in addition to poems structured through these four types of "kalb", there are also compositions employing methods such as "reddü'l-acüz ʿale's-sadr-ı maklûb", "maklûbü'l-evâyil", and "reddü'l-acüz maklûben ʿale's-sadr", as well as works arranged with the refrain "bozuntusudur". This study classifies poems constructed with the various types of "kalb" in classical Turkish literature, demonstrating that they were composed under nine categories, amounting to a total of fourteen different forms. Furthermore, thirty examples by fifteen different poets are presented to illustrate these practices.

Keywords: Divan literature, art of the kalb, maklub poetry, palindrome, anagram.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında söze çekicilik kazandırmak, okuyucunun ilgisini çekmek amacıyla görsel şiirler, deneysel şiir örneklerinin yanında muvaşşah, lebdeğmez, bî-nukat, pür-nukat vb. pek çok tarzın örnekleri görülür. Bu tarzlarda sanatçının hüner gösterme çabası da söz konusudur. Dursun Ali Tökel *Deneysel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri* (2010) adlı çalışmasında bu ve buna benzer şiir örneklerini derli toplu bir hâlde ortaya koymuştur. Bunların yanında söze dayalı sanatlarla kurgulanmış pek çok manzumeye tesadüf edilmektedir. Bir şiirin iade, akis, cinas gibi sanatlarla kurgulanmasının yanında kimi şiirlerin kalb sanatı ekseninde kurgulandığı görülür. Sayılan bu sanatlar divanlarda sıklıkla karşımıza çıkan sanatlar olmanın yanında şiirlerin kurgularında da karşımıza çıkabilen sanatlar olmalarıyla diğer edebî sanatlardan ayrılır. İade sanatıyla yazılmış gazellere gazel-i muad adı verilir. Fuzûlî'nin (ö. 1556)

Ey vücûd-ı kâmilüñ esrâr-ı hikmet **masdarı**
Masdarı zâtuñ olan eşyâ sıfâtuñ **mazharı**

Mazharı her hikmetüñ sensin ki kilk-i kudretüñ
Safha-i eflâke nakş itmiş hutût-ı ahteri

beyitleriyle başlayan muad gazeli edebî sanatlara dair kaynaklarda anılan en meşhur örnektir (Kılınç, 2021: 623).

Aynı şekilde Yahya Nazîm'in (ö. 1727)

Dîdem ruhuñı gözler gözler ruhuñı dîdem
Kıblem olalı kaşıñ kaşıñ olalı kıblem

Cennet gibidir rûyuñ rûyuñ gibidir cennet
Âdem doyamaz saña saña doyamaz âdem

beyitleriyle başlayan gazeli akis sanatının bir şiire uygulanmış başarılı örneklerinden olarak belagatla ilgili kaynakların sıklıkla andığı örneklerdendir (Çakır, 2018: 215).

Necâtî (ö. 1509) ve Zâtî (ö. 1546) gibi klasik Türk edebiyatının önemli şairlerinin divanlarında cinas sanatıyla kurgulanmış gazellerin varlığı bilinmektedir (Aydemir ve Çeltik, 2003: 9-13). Necâtî Bey'in

Göricek yârüñ elde **ok u yasın**
Benümçün hâce başla **okı Yâsîn**

matlaıyla başlayan gazeli (İlhan, 1138); Zâtî'nin

Alursa destine ey dil ol âfet **ok u yasını**
Alur cânum sana benden vasiyyet **okı Yâsîn'i**

matlaıyla başlayan gazeli (Aydemir ve Çeltik, 2003: 13); yine Zâtî'nin

Dedüm ki benüm dilber yâ Rab **neme kîn eyler**
Gönlüm dedi aynunda olan **neme kîn eyler**

matlaıyla başlayan gazeli ve bu gazele yazılan nazireler (Gümüş, 2020: 587-591) cinas sanatıyla kurgulanmış manzumelere örnek olarak gösterilebilir.

Benzer örnekler elbette çoğaltılabilir. Lafzî sanatlardan olan kalb sanatı da bir şairin şiirde hüner gösterdiği, biçimi anlamla harmanladığı önemli bir sanattır. Lugaz ve muammalardaki kullanımlarının dışında şairlerin bu sanata sıklıkla başvurdukları görülür. Bunun yanında bu çalışmada ortaya konduğu gibi bazı şairlerin şiirlerini kalb sanatıyla kurguladıkları görülür. Yukarıda sıralanan sanatlara dair örneklerle ilgili çalışmalar yapılmışken kalb sanatının farklı çeşitleri ve belagat kitaplarında yer almayan çeşitli tarzlarıyla kurgulanmış manzumelerin tasnif edildiği bir çalışma yapılmamıştır. Kalb sanatı yüzyıllar içinde oluşan farklı kullanımlarıyla şiirlerin kurgularına etki edebilmiş ancak buna rağmen derinlemesine irdelenmemiş bir sanattır. Bu açıdan bu çalışmaya gerek görülmüştür. Daha detaylı taramalarla örneklerin ve tarzların sayısının artacağı da muhakkaktır.

Kalb Sanatı

Arapça bir kelime olan kalb (قلب) "tersine çevirme, döndürme, dönüştürme, değişim, devirme" anlamlarına gelir (Mutçalı, 2012: 758). Edebiyatta ise bir kelimenin harflerinin yerini değiştirerek harf ilave etmeden o harflerle anlamlı yeni bir kelime ortaya çıkarma sanatıdır (Dilçin, 2000: 481; Saraç, 2019: 253).

Arap edebiyatında kalbden ilk söz eden İbn Münkız (ö. 1188) olmakla birlikte onun kalb olarak tarif ettiği husus benzeyenle kendisine benzetilenin yer değiştirdiği kalbdir. Kalbi "Bir sözün tersten okunduğunda aynı ibareyi vermesi" anlamıyla ilk kez tanımlayan Harîrî'dir (ö. 1122). Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) ise Reşidüddin Vatvat'ın (ö. 1177) *Hadâiku's-Sihr*'inden naklen kalbi kalb-i kül, kalb-i baz ve kalb-i mücennah olarak üçe ayırmıştır (Durmuş, 2001: 232).

Fars edebiyatında belagat kitaplarında kalb-i kül, kalb-i baz, kalb-i mücennah ve kalb-i müstevi olmak üzere kalbin dört çeşidi anılmaktadır. Şerefeddin Râmî (ö. 1393?) *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* adlı eserinde kalbi dörde ayırır. Maklûb-ı kül ve maklûb-ı bazı tanımladıktan sonra maklûb-ı kül için "şitâ" (شتا) ile "âteş" (آتش) kelimelerini örnek olarak verir (Şerefeddin Râmî, 24a). Maklûb-ı baz örneği olarak da şu beyti kaydeder. Beyitteki "câduvâne" (جادوانه) ile "câvidâne" (جاودانه) kelimeleri arasında kalb-i baz yapılmıştır:

Ezân **câduvâne** dü çeşm-i siyâh
Dilem **câvidâne** ʻadîl-i ʻinâst

ازان **جادوانه** دو چشم سیاه
دلم **جاودانه** عدیل عناست

(O büyülü iki kara göz yüzünden gönlüm sonsuza dek mihnet ve elemle beraberdir.)

Şerefeddin Râmî, maklûb-ı mücennahın bir maklûb-ı kül olduğunu ancak mısranın başında ve sonundaki kelimelerde yapıldığını anlattıktan sonra şu beyti örnek olarak verir (Şerefeddin Râmî, 24b). Mısraların başında ve sonunda yer alan "zân" (زان) ile "nâz" (ناز), "zâr" (زار) ile "dırâz" kelimesinin "râz" (راز) heceleri maklûb-ı kül olarak yerlerinden dolayı maklûb-ı mücennahı oluşturur:

Zân dü câdû nergis-i mahmûr-ı bâ keşşî vü **nâz**
Zâr u giryân u girîvânem heme rûz-ı d**ırâz**

زان دو جادو نرکس مخمور با کشی و **ناز**
زار و کریان و کریوانم همه روز د**راز**

(O nazlı, çekici, mahmur ve büyülü iki gözden dolayı uzun günler boyunca inliyor, ağlıyor ve feryat ediyorum.)

Râmî, maklûb-ı müsteviyi Harîrî'den naklen tanımlar ve örnek olarak şu beyti verir (Şerefeddin Râmî, 24b):

Şev hem-reh-i bülbül be-leb-i her meh-veş
Şekker be-terâzû-yı vezâret berkeş

شو همره بلبل بلب هر مهوش
شکر بترازوی وزارت برکش

(Her ay yüzlü sevgilinin dudağına bülbül gibi yoldaşlık et (bülbülün şeker yediği gibi sevgilinin dudağını öp), şekeri vezirlik terazisinde tart.)

Klasik Türk edebiyatında bir cinas çeşidi olarak da görülen kalb sanatı için maklûb, cinas-ı kalb ve tecnis-i kalb tabirleri de kullanılmıştır. Harflerin sondan başa doğru sıralı bir şekilde kullanılmasıyla anlamlı bir kelime oluşturulmasına kalb-i kül (felek-kelef gibi), harflerin sondan başa doğru değil de karışık olarak kullanılarak anlamlı bir kelime oluşturulmasına kalb-i baz (ihmâl-imhâl gibi) denilmiştir (Dilçin, 2000: 481-482; Saraç, 2019: 253).

Kalb sanatı asıl kelime ile bunun tersinden okunuşu olan maklûbun ifade içindeki yerlerine göre de kalb-i mücennah ve kalb-i müstevi olmak üzere iki kısma ayrılır. Kalb-i mücennah bir mısra, beyit yahut ibarenin başında bulunan kelimenin maklûb oluşturacak şekilde sonunda da tekrar edilmesidir. Bu tür kalbe mücennah (kanatlı) denilmesinin sebebi asıl kelime ile maklûbun ibarenin iki tarafında birer kanat gibi durmasıdır. Kalb-i müstevi, mısra veya ibarenin baştan sona doğru okunduğu gibi aynı anlamı ifade ederek sondan başa doğru da okunabilecek şekilde düzenlenmesidir (Pala, 2001: 233).

Sürûrî (ö. 1562) *Bahrü'l-Maârif*'te kalb yerine maklûb tabirini kullanır ve onu maklûb-ı baz, maklûb-ı kül, maklûb-ı mücennah ve maklûb-ı müstevi olarak dörde ayırır. Bunlardan maklûb-ı mücennahın kalb-i kül olduğunu belirterek "ancak evvel ve âhirde olur" şeklinde tarif eder. Sürûrî'nin verdiği örnekten anlaşıldığı üzere mısranın ilk ve son kelimeleri arasında kalb-i kül yapıldığında buna kalb-i mücennah denmektedir. Maklûb-ı müstevi ise mısranın baştan sona ya da sondan başa okunduğunda aynı olması şeklinde karşımıza çıkar (Şafak, 1991: 57-58).

İsmail Ankaravî (ö. 1631) *Miftâhu'l-Belâga ve Mısbâhu'l-Fesâha* adlı eserinde kalb sanatını kalb-i kül ve kalb-i baz şeklinde ikiye ayırır (Ülken, 2016: 188).

Tahirü'l-Mevlevî (ö. 1951) *Edebiyat Lugati*'nde bedi sanatlar arasında zikrettiği kalbi "Başka bir harf ilave etmemek şartıyla bir kelimedeki harflerin yerlerini değiştirerek başka ve anlamlı bir kelime ortaya çıkarmak" şeklinde tanımlar ve ortaya çıkarılan kelimeye "maklub" dendiğini belirtir. Kelimenin sonundan başına doğru okunmak üzere başka ve anlamlı bir kelime çıkarılarak muntazam (kalb-i kül) yapıldığını anlattıktan sonra "şitâ" (شتا) ve "âteş" (آتش) kelimelerini örnek olarak verir. Kalb-i baza ise Lâmiî'nin (ö. 1532) "dahl" (دخل), "huld" (خلد); "kasr" (قصر), "raks" (رقص) kelimelerinin geçtiği aşağıdaki beytini örnek olarak verir (Tahirü'l-Mevlevî, 1994: 83):

Dahl eder **huld**-ı berîne **kasr**uñuñ her suffesi
Raks urur havzuñ içinde mihr ü meh subh u mesâ

Tahirü'l-Mevlevî, maklûb-ı mücennaha Sürûrî'nin "mûr" (مور) ile "Rûm" (روم), "râm" (رام) ile "mâr" (مار) kelimelerinin kalb oluşturduğu aşağıdaki beytini örnek olarak verir (Tahirü'l-Mevlevî, 1994: 83):

Mûr gibi emrine kılmış itâ'at halk-ı **Rûm**
Râm olupdur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i **mâr**

Maklub-ı müsteviyi de tanımlayan yazar, çeşitli örnekler verdikten sonra Edirneli Nazmî'nin şu beytini gösterir (Tahirü'l-Mevlevî, 1994: 83):

Hoş kemâlüñ heme kelâmuñ şûh
Âşinâ-yı le'âlî-i inşâ

Ahmed Hamdî (ö. 1890) *Belâgat-i Lisân-i Osmânî* adlı eserinde *Edebiyat Lugati*'nde olduğu gibi kalb sanatını dörde ayırırken bunları kalb-i kül, kalb-i baz, maklûb-ı mücennah ve ma'kûs-ı müstevi olarak adlandırır (Kılıç, 2007: 100).

Bosnalı Süleyman Fikri (ö. 1962), kalb sanatını kül ve baz olmak üzere ikiye ayırır. Kalb-i bazda harflerin tamamının ters çevrilmediğini belirterek Lâmiî'nin beytini örnek olarak verir (Özel, 2015: 1007). Kalb-i külü kalb-i muntazam ve kalb-i muavvec olmak üzere ikiye ayırır. Kalb-i muntazam olarak "âteş" (آتش), "şitâ" (شتا); "lâle" (لاله), "hilâl" (هلال) gibi örnekleri verir. Kalb-i muavveci "harflerin yer değiştirmesidir" diye tanımladıktan sonra buna "mâl" (مال), "elem" (الم), "mâdih" (مادح), "Ahmed" (احمد) gibi örnekleri verir (Özel, 2015: 1008). Burada verilen örnekler kaynaklarda kalb-i baz olarak anılan örneklerdir.

Bosnalı Süleyman Fikri bunlardan başka kalb-i müstevi şeklinde "Bir cümle, mısra yahut beytin baştan veya sondan okunduğunda aynı olmasıdır." diye bir kalb çeşidi tanımı yapar ve Kuran-ı Kerim'deki "küllün fî felek", (كل في فلك) "rabbeke fekebbir" (ربّك فكبّر) ifadelerini örnek olarak verir (Özel, 2015: 1008). "Küllün fî felek" (Hepsi bir yörüngededir) ifadesi Yasin suresi 40. ayette (Altuntaş ve Şahin 487), "rabbeke fekebbir" (Rabbini yücelt) ifadesi Müddessir suresi 3. ayette geçmektedir (Altuntaş ve Şahin, 2011: 654).

Buna göre kaynaklarda kalb-i kül, kalb-i baz şeklinde iki kalb çeşidinin dışında kalbin yapıldığı yer ile ilgili olan kalb-i mücennah ve bir ifade, cümle veya mısranın baştan ve sondan okunduğunda aynı olmasıyla yapılan kalb-i müstevi denilen bir şeklinin bulunduğu ve böylece dört çeşit kalb örneği anlatıldığı görülmektedir.

Tezkirelerde bunların dışında reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb (İsen, 1998: 207) ve reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr adlarıyla iki kalb yönteminden söz edilir ve bunlara örnek verilir. Hatta Âşık Çelebi (ö. 1572) reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr gazel tabirini de kullanır (Kılıç, 2018: 399). Bunlara ilgili başlıklardaki şiirlerde örnek verilmiştir.

Kalb Sanatıyla Yazılan Şiirler

Kalb sanatının yukarıda sayılan çeşitlerinin yanında şairlerin yüzyıllar içinde şiirlerini kalb sanatıyla kurgulayarak farklı örnekler de verdikleri ve bunları çeşitli biçimlerde adlandırdıkları görülmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan manzumeler, kalb çeşitlerinin beyit ve şiirlere uygulandığı, kimi zaman başka edebî sanatlarla birlikte gördüğümüz örneklerdir. Bu şiirlerin bazılarında kalb sanatının reddü'l-acüz ale's-sadr ve iade gibi sanatlarla harmanladığı hatta şairlerin kendilerine has tarzlar ortaya koydukları görülür.

Bu çalışmada tespit edilen örnekler 9 ana başlıkta tasnif edildi. Bunlardan bazı ana başlıklarda yazılan şiirlerin kendi içlerinde çeşitlendikleri de görülmektedir ki böylece aslında toplam 14 yöntem ortaya çıkmaktadır. Bu tasnif yapılırken tezkirelerde ve şairlerin divanlarında yapılan adlandırmalar da dikkate alınmıştır. Tespitlerimize göre kalb sanatıyla yazılan şiirlerde şu yöntemlere başvurulmuştur:

1. Kalb-i kül örnekleriyle yazılanlar

- 1.1. Maklûb-ı kül örnekleriyle yazılanlar
- 1.2. Maklûb-ı kül ale't-tarafeyn ve maklûb-ı kül-i mükerrer biçiminde yazılanlar
- 1.3. Kalb-i kül ale't-tarikeyn biçiminde yazılanlar

2. Kalb-i baz örnekleriyle yazılanlar

- 2.1. Maklûb-ı baz örnekleriyle düzenli yazılanlar
  - 2.1.1. Beyti oluşturan mısraların ilk kelimelerinde kalb yapılanlar
  - 2.1.2. Kafiye kelimesi ile ondan önceki kelime arasında kalb yapılanlar
- 2.2. Maklûb-ı baz örnekleriyle düzensiz yazılanlar

3. Kalb-i kül ve kalb-i baz örnekleriyle karışık yazılanlar

4. Kalb-i mücennah örnekleriyle yazılanlar

5. Kalb-i müstevi örnekleriyle yazılanlar

- 5.1. Şiir formunda yazılanlar
- 5.2. Kelime ve ibare şeklinde yazılanlar

6. Reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb biçiminde yazılanlar

7. Maklûbü'l-evâyil biçiminde yazılanlar

8. Reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr biçiminde yazılanlar

9. "Bozuntusudur" redifiyle yazılanlar

- 9.1. Bütün mısralarında kalb yapılanlar
- 9.2. Matla dışındaki beyitlerin ikinci mısralarında kalb yapılanlar

Yukarıda belirtilen kalb çeşitleriyle yazılan şiir örnekleri şunlardır:

1. Kalb-i kül örnekleriyle yazılanlar

Bu şiirlerde kalb sanatının kül çeşidi kullanılmaktadır. Tespitlerimize göre kalb-i kül ile yazılan şiirlerin üç çeşidi vardır. Maklûb-ı kül denilen ilk çeşidinde beytin iki mısraının ilk kelimeleri kalb-i kül şeklinde düzenlenmektedir. Maklûb-ı kül ale't-tarafeyn ve maklûb-ı kül-i mükerrer adı verilen ikinci çeşidinde ise mısraların ilk iki kelimesi arasında kalb-i kül yapılmaktadır. Kalb-i kül ale't-tarikeyn adı verilen üçüncü çeşidinde ise her iki mısranın kendi içinde kalb-i kül yapılırken kalb edilen kelimelerin yeri hususunda bir kural yoktur.

1.1. Maklûb-ı kül örnekleriyle yazılanlar

"Maklûb-ı kül" başlıklı şiirlerde beytin birinci mısra ve ikinci mısraının ilk kelimeleri kalb-i kül örneği oluşturmaktadır. Tek beyitlik örneklerinin yanında gazel nazım şekliyle örnekleri de bulunmaktadır. *Edirneli Nazmî Divanı*'nda bir beyitlik bir örneğin yanında beş beyitlik gazel şeklinde bir örneği yer almaktadır.

Beyit şeklinde yazılan aşağıdaki örnekte (Üst, 2018: 3776) ilk mısranın ilk kelimesi "çarh" (چرخ) ile ikinci mısranın ilk kelimesi olan "harc" (خرج) arasında kalb-i kül yapılmıştır:

Çarh gördükçe sen kamer-çihri
Harc ider yoluña zer-i mihri

Gazel nazım şekliyle beş beyit olarak yazılan Edirneli Nazmî'ye (ö. 1559'dan sonra) ait aşağıdaki örnekte beyitlerin mısralarının ilk kelimeleri arasında kalb-i kül yapılmıştır (Üst, 2018: 393). Gazelde sırasıyla "ay" (آی) ile "yâ" (یا), "meh" (مه) ile "hem" (هم), "hûr" (حور) ile "rûh" (روح), "hoş" (خوش) ile "şûh" (شوخ), "âh" (آه) ile "hâ" (ها) arasında kalb-i kül yapılmıştır:

Ay dirsem güzel yüzüñe n'ola
Yâ güneş dense dahı güzel aña

Meh cebînüñ hilâldür kaşuñ
Hem ruhuñ mihrdür ne şübhe aña

Hûr-ı cennet gibi güzelsin sen
Rûh u cânsın sen iy melek-sîmâ

Hoş safâlar virür musâhabetüñ
Şûh u şengül nigârsın cânâ

Âh Nazmî ki 'ömr-i âhir-i kâr
Hâ diyince geçer o dem derdâ

1.2. Maklûb-ı kül ale't-tarafeyn ve maklûb-ı kül-i mükerrer biçiminde yazılanlar

Maklûb-ı kül ale't-tarafeyn ve maklûb-ı kül-i mükerrer olarak adlandırılan bu şiirlerde her mısranın ilk iki kelimesi arasında kalb-i kül yapılmaktadır. *Edirneli Nazmî Divanı*'nda beş beyitlik bir gazel ve bir beyit bu şekilde yazılmıştır. İlk örnek maklûb-ı kül ale't-tarafeyn başlıklı aşağıdaki gazeldir (Üst, 2018: 394). Mısralarda sırasıyla "ay" (آی) ile "yâ" (یا), "hem" (هم) ile "meh" (مه); "şûh" (شوخ) ile "hoş" (خوش), "rûh" (روح) ile "hûr" (حور); "ceng" (جنك) ile "genc" (كنج), "âh" (آه) ile "hâ" (ها); "al" (آل) ile "lâ" (لا), "mey" (می) ile "yem" (یم); "rây" (رای) ile "yâr" (یار), "Rabb" (رب) ile "bir" (بر) arasında kalb-i kül yapılmıştır:

Ay yâ gün yüzüñ senüñ cânâ
Hem meh-i nev güzel kaşuñ garrâ

Şûh-ı **hoş** hûbsın melek-haslet
Rûh-ı **hûr**-ı behiştsin gûyâ

Ceng-i **genc**-i visâlüñ ile senüñ
Âh hâ eyler irişen gavgâ

Al lâ dime sâfî câmı ele
Mey-yem-i zinde giderür zîrâ

Rây yâr-ı sitem güzâruñla
Rabb bir derd virdi Nazmî saña

Maklûb-ı kül-i mükerrer başlıklı aşağıdaki beyitte yine mısraların ilk iki kelimesi arasında kalb-i kül yapılmıştır (Üst, 2018: 3776). Sırasıyla "yâr" (یار) ile "rây" (رای), "her" (هر) ile "reh" (ره) arasında kalb-i kül vardır:

Yâr rây-ı lutf ile bârî
Her reh itse baña gelüp yârî

1.3. Kalb-i kül ale't-tarikeyn biçiminde yazılanlar

Bu başlıkla tespit edebildiğimiz beyit şeklinde bir şiir *Lâmiî Divanı*'nda yer almaktadır (Burmaoğlu, 2023: 193). Beyit, *Divan*'da "Kalb-i kül ale't-tarikeyn" şeklinde başlıklandırılmıştır. Örnekte beytin her mısraında kalb-i kül yapılırken kalb edilen kelimenin mısradaki yeri herhangi bir kurala bağlanmamıştır. Aşağıdaki şiirin ilk mısraında "hâk" (خاك) ile "kâh" (كاخ), ikinci mısrasında "ferş" (فرش) ile "şeref" (شرف) kelimeleriyle kalb-i kül yapılmıştır:

Menziletde **hâk**e saymaz **kâh**-ı 'adni işigüñ
Ferşdür 'izz ü **şeref**de kadrüñe nisbet semâ

2. Kalb-i baz örnekleriyle yazılanlar

Bu şiirlerde yapılan kalb sanatı baz şeklindedir. Bu şiirlerin iki çeşidi görülmüştür. Bunlardan ilki Edirneli Nazmî'nin maklûb-ı baz başlıklı şiirleridir. Bu şiirlerde beyti oluşturan mısraların ilk kelimeleri arasında kalb-i baz yapılmaktadır. Tek beyitlik örneklerinin yanında gazel nazım şekliyle yazılmış örnekleri de tespit edilmiştir. Bu şiirleri düzenli olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Nitekim bu başlık altında yazılan ikinci çeşitte beyitte kalb-i baz yapıldığı, örnek kelimelerin ikisinin yeri mısra başları iken onlarla kalb-i baz teşkil eden kelimelerin yeri hususunun herhangi bir kurala bağlı olmadığı ve kelimelerin yerinin düzensiz olduğu görülmektedir.

2.1. Maklûb-ı baz örnekleriyle düzenli yazılanlar

Bu şiirlerin iki tarzı tespit edilmiştir. İlkinde beyti oluşturan mısraların ilk kelimeleri arasında kalb-i baz yapılırken ikinci tarzda şiirin kafiye kelimeleri ile ondan önceki kelime arasında kalb-i baz yapılmaktadır.

2.1.1. Beyti oluşturan mısraların ilk kelimelerinde kalb yapılanlar

Yukarıda da belirtildiği gibi bu örneklerde mısra başlarındaki kelimeler birbiriyle kalb-i baz oluşturur. Böylece tek beyitlik veya daha uzun yazılan şiirlerin bu kurala göre beyti oluşturan her mısranın ilk kelimesinin kalb-i baz örneği olacak şekilde düzenlendiği görülür.

Edirneli Nazmî Divanı'nda bu şekilde yazılmış manzumelerden biri beyit, diğeri beş beyitlik bir gazeldir. Her ikisi de "Maklûb-ı baz" başlıklıdır. Beyit şeklindeki şiirde mısra başlarındaki "reşk" (رشك) ile "şükür" (شكر) kelimeleri kalb-i baz örneğidir (Üst, 2018: 3776):

Reşk-i cennet yüzüñ özüñ hûrî
Şükür gördüm seni görem nûrı

Edirneli Nazmî'ye ait gazelde sırasıyla mısra başlarındaki "reşk" (رشك) ile "şükr" (شكر), "huld" (خلد) ile "dahl" (دخل), "İrem" (ارم) ile "râm" (رام), "devr" (دور) ile "vird" (ورد), "âdem" (آدم) ile "dâm" (دام) kelimeleri arasında kalb-i baz vardır (Üst, 2018: 393):

Reşk ider hüsn ile saña havrâ
Şükr ider beñzedügine o saña

Huld-ı gülzârıdur güzel kûyuñ
Dahl iden lutf ile kim ola aña

İrem-i vasla cân virüben irem
Râm olursañ sa'âdet ile baña

Devr-i hüsnüñde cân ile medhüñ
Vird idinmiş durur bu dil cânâ

Âdem olmasa âh Nazmî cân
Dâm-ı hırs ile mübtelâ-yı belâ

2.1.2. Kafiye kelimesi ile ondan önceki kelime arasında kalb yapılanlar

Bir örneği tespit edilen bu tarzda şair kafiye kelimesi ile ondan önceki kelime arasında kalb-i baz yaparak şiirini kurgulamıştır. Nazîr İbrahim'e (ö. 1774) ait aşağıdaki gazel *Divan*'da "Makbûlü'l-Vasat" başlığını taşımaktadır (Şengün, 2006: 553). Şiirde ilk beyitten itibaren "deger" (دكر) ile "keder" (كدر), "şeber" (شبر) ile "beşer" (بشر), "kemer" (كمر) ile "meger" (مكر), "kaçar" (قا چر) ile "çakar" (چاقر), "geçer" (كچر) ile "çeker" (چكر), "makar" (مقر) ile "kamer" (قمر) kelimeleri arasında kalb-i baz yapılmıştır:

'Uşşâk-ı zâra hisse cihânda **keder deger**
Olmaz kederle bezm-i safâda **şeber beşer**

Mümkin degil visâle heves itme dâ'imâ
Her dem miyân-ı yâri koçar yok **meger kemer**

'Âşıklarını gördigi dem turmaz ol perî
Cevr ü cefâ tüfengini ol dem **çakar kaçar**

Zevk-ı visâle çâre arar 'âşıkân velî
Tutmış 'inân-ı yâri rakîbi **çeker geçer**

Kat'-ı menâzil eyleyerek 'âkıbet Nazîr
Ser-menzil-i visâli ider çün **kamer makar**

2.2. Maklûb-ı baz örnekleriyle düzensiz yazılanlar

Bu örnekte beyitte yapılan kalbin kelimelerinden ikisi mısra başlarındayken onlarla kalb-i baz örneği teşkil eden kelimelerin yeri değişebilmektedir. Bu yönüyle bir önceki başlıkta ele alınanlar gibi kurallı değildir. Lâmiî'ye ait aşağıdaki örnek "Kalbü'l-baz" başlıklıdır. Beyitte "dahl" (دخل) ve "raks" (رقص) kelimelerinin yeri mısra başlarıyken onlarla kalb-i baz oluşturan "huld" (خلد) ve "kasr" (قصر) kelimelerinin yerleri belirli bir düzende değildir (Burmaoğlu, 2023: 193):

Dahl ider **huld**-ı berîne **kasr**uñuñ her suffesi
Raks urur havzuñ içinde mihr ü meh subh u mesâ

3. Kalb-i kül ve kalb-i baz örnekleriyle karışık yazılanlar

Bir şairde tespit ettiğimiz bu yöntemde şair kalb-i kül ve kalb-i baz örneklerini beyitlerde karışık olarak kullanmaktadır. Muhyî-i Gülşenî'ye ait beş beyitlik gazelin her mısraında şair kalb yapmıştır (Yaşar, 2019: 240). Bir kelimeyi genellikle birden farklı şekilde kalb etmeye çalışan şair, bazı mısralarda bir kelimeyi bir kez kalb etmiştir. Şiirde koyu yazılan "semt" (سمت), "mest" (مست), "sitem" (ستم); "şetm" (شتم), "müşt" (مشت); "lem'" (لمع), "'ilm" (علم), "'alem" (علم); "mâr" (مار), "râm" (رام), "irem" (ارم); "mâl" (مال), "elem" (الم), "meyl" (ميل), "le'îm" (لئيم); "merd" (مرد), "direm" (درم), "merg" (مرك), "kemer" (كمر), "mekr" (مكر), "meger" (مكر), "kerem" (كرم); "rahm" (رحم), "harem" (حرم), "men'" (منع), "ma'n" (معن), "ni'am" (نعم), "kamer" (قمر), "ramak" (رمق), "rakam" (رقم) kelimeleriyle kalb yapılmıştır. Şair bu kullanımlarda "semt" (سمت), "mest" (مست), "sitem" (ستم); "şetm" (شتم), "müşt" (مشت) örneklerinde olduğu gibi kalb-i baz; "mâr" (مار), "râm" (رام) gibi örneklerde kalb-i kül yaparken "kamer" (قمر), "ramak" (رمق), "rakam" (رقم) gibi örneklerde hem kalb-i kül hem kalb-i baz yapmıştır. Bu tarzın dikkat çeken bir diğer yanı da "merg" (مرك), "kemer" (كمر), "mekr" (مكر), "meger" (مكر), "kerem" (كرم) örneklerinin yer aldığı mısrada olduğu gibi şairin bir kelimeyi çoklu şekilde kalb etmesidir:

Semti oldur ol gözi **mest**üñ k'ide baña sitem
Şimdi **şetm** ü **müşt**ine müştâkdur her muhteşem

Lem'a-i **'ilm**üñ **'alem**-veş oldı 'âlemde 'alem
Nefs-i **mâr**ın **râm** kıl ârâm-geh ola **irem**

Mâla **meyl** ider **le'îm** irür me'âlinde **elem**
Merd iseñ kılma **direm** meylin direm dime direm

Merg bagladı **kemer mekr**e **meger** ire **kerem**
Renc-i gamdan kurtılup **rahm**i ide yirüm **harem**

Nagme **men‘**in bil ganîmet ta‘n-ı **ma‘n** olsun **ni‘am**
Muhyiyâ devr-i **kamer**de bir **ramak** sen kıl **rakam**

4. Kalb-i mücennah örnekleriyle yazılanlar

Kalb-i mücennah bir mısra, beyit yahut ibarenin başında bulunan kelimenin maklûb oluşturacak şekilde sonunda da tekrar edilmesidir. Bu tür kalbe mücennah (kanatlı) denilmesinin sebebi asıl kelime ile maklûbun (kalb edilen kelimenin) ibarenin iki tarafında birer kanat gibi durmasıdır (Pala, 2001: 233).

Bu şiirlerde her mısranın ilk kelimesi mısranın sonunda kalb edilerek kullanılır. Bir kalb çeşidi olan kalb-i mücennah manzumenin bütün mısralarına uygulanır. Tespit edebildiğimiz örneklere göre bu manzumeler bir beyit olabileceği gibi gazel nazım şeklinde de yazılabilmektedir. Kalb-i mücennah şeklinde düzenlenen şiirlerde görülen kalb örnekleri kalb-i kül biçimindedir.

Sürûrî’ye ait aşağıdaki beyitte ilk mısrada “mûr” (مور) ve “Rûm” (روم) kelimeleri ile ikinci mısrada “râm” (رام) ve “mâr” (مار) kelimeleri ile kalb-i mücennah yapılmıştır (Kılıç ve Yetiş, 1993: 14):

Mûr gibi emrine kılmış itâ‘at halk-ı **Rûm**
Râm olupdur nitekim Mûsâ’ya ey şeh sihr-i **mâr**

*Edirneli Nazmî Divanı’*nda maklûb-ı mücennah başlıklı iki manzume yer almaktadır. Bunlardan ilki beyit (Üst, 2018: 3776), ikincisi gazel şeklindedir. Aşağıdaki beytin ilk mısraında “yâr” (یار) ile “rây” (رای), ikinci mısraında “yap” (یاپ) ile “pây” (پای) kelimeleri üzerinden kalb-i mücennah yapılmıştır:

Yâr olur mı ola ol kim bed-**rây**
Yap yap basa gönül yıkmaga **pây**

Edirneli Nazmî’nin gazel şeklinde yazdığı “Maklûb-ı Mücennah” başlıklı aşağıdaki manzumede (Üst, 2018: 393-394) sırasıyla “âh” (آه) ile “hâ” (ها), “od” (اود) ile “devâ” (دوا); “hoş” (خوش) ile “şûh” (شوخ), “ay” (آی) ile “yâ” (یا); “meh” (مه) ile “hem” (هم), “ism” (اسم) ile “mesâ” (مسا); “der” (در) ile “red” (رد), “emn” (امن) ile “nemâ” (نما); “em” (ام) ile “mâ” (ما), “al” (آل) ile “lâ” (لا) kelimeleri kullanılarak kalb-i mücennah yapılmıştır:

Âh ider odlu durmayup dil **hâ**
Od olur derdine meger ki **devâ**

Hoş safâ-bahş hûbsın iy **şûh**
Ay alınuñ yüzüñ güneşdür **yâ**

Meh güzel alnuñ u yüzüñ gün **hem**
İsm-i hûbuñ dilümde subh u **mesâ**

Der-i kasruñdan ol k’olınmaya **red**
Emn üzre bulur o neşv ü **nemâ**

Em leb-i câm-ı la‘li Nazmî **mâ**
Al ele al bâdeyi dime **lâ**

Feyzî’nin (ö. 1771) *Divan’*ında maklûb-ı mücennah biçiminde yazılan iki gazel vardır. Aşağıdaki gazelde (Karagöz, 2004: 62) sırasıyla “ism” (اسم) ile “mesâ” (مسا), “ecr” (اجر) ile “ricâ” (رجا); “dûr” (دور) ile “rûd” (رود), “alb” (الب) ile “belâ” (بلا); “mâlik” (مالك) ile “kelâm” (كلام), “eşk” (اشك) ile “güşâ” (كشا); “şekk” (شك) ile “keş” (كش), “emn” (امن) ile “nemâ” (نما); “germ” (كرم) ile “merg” (مرك), “enf” (انف) ile “fenâ” (فنا) kelimeleriyle kalb-i mücennah yapılmıştır:

İsm-i a‘zamdır bizim ezkârımız subh u **mesâ**
Ecrin eylersek ‘aceb mi hazret-i Hak’dan **ricâ**

Dûr olan dildâra eyler eşkini mânend-i **rûd**
Alb odur kim sabr ider yârdan gelince bir **belâ**

Mâlik olmaz her kişi matlûbına hâsıl **kelâm**
Eşk-i çeşm ile olur bâb-ı kazâ ancak **güşâ**

Şekk ü şübhen olmasun yok ben gibi bir cevr-**keş**
Emn-i lutfuñdan görünmez gözüme zerre **nemâ**

Germ olur vasf-ı leb-i la'liñde Feyzî sanma **merg**
Enf ile itme nigâh ey sâkî-i bezm-i **fenâ**

Feyzî'nin aşağıdaki gazelinde de (Karagöz, 2004: 266-267) sırasıyla "şân" (شان) ile "nâş" (ناش), "şâb" (شاب) ile "bâş" (باش); "dûr" (دور) ile "rûd" (رود), "şat" (شاط) ile "taş" (طاش); "ism" (اسم) ile "mesâ" (مسا), "şâh" (شاخ) ile "hâş" (خاش); "semm" (سم) ile "mes" (مس), "şâf" (شاف) ile "fâş" (فاش); "mûr" (مور) ile "Rûm" (روم), "şâm" (شام) ile "mâş" (ماش) kelimeleriyle kalb-i mücennah yapılmıştır:

Şân-ı hüsnüñ dilberâ fehm eylemez 'âlemde **nâş**
Şâb-ı 'âlemsin ki olduñ zümre-i hûbâna **baş**

Dûr olan dîdârıña eşkin döker mânend-i **rûd**
Şat revân oldı sanırsın boz bulanık kil ü **taş**

İsm-i gül yâd itse bülbül bâgda subh u **mesâ**
Şâh-ı kaddin hâr düşmen yakmak ister haş **haş**

Semm katma aşına ya ne zarûret itdi **mes**
Şâf-ı hûrşîd-i cemâliñ nâ-sezâya itme **fâş**

Mûrı oldı sen Süleymân-ı zamânıñ halk-ı **Rûm**
Şâm-ı zülfüñde bu Feyzî'niñ gıdâsı oldı **mâş**

5. Kalb-i müstevi örnekleriyle yazılanlar

Kalb-i müstevi, yukarıda da belirtildiği gibi mısra veya ibarenin baştan sona doğru okunduğu gibi aynı anlamı ifade ederek sondan başa doğru da okunabilecek şekilde düzenlenmesidir (Pala, 2001: 233). Bu başlıktaki örnekler iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki şiir şeklinde bütün mısraları kalb-i müstevi örneği olacak tarzda yazılanlardır. İkincisi ise ibare ve kelime şeklinde yazılanlardır.

Kalbin bu çeşidi pek çok dünya dilinde örneği görülen palindrom örneklerindendir.[1] Nitekim Dursun Ali Tökel de (2010: 39-42) kalb-i müstevi örneklerinin palindrom mantığı ile aynı olduğunu belirtmektedir.

5.1. Şiir formunda yazılanlar

Edirneli Nazmî Divanı'nda bir beyit (Üst, 2018: 3776) ve beş beyitlik bir gazel (Üst, 2018: 392) bütün mısraları kalb-i müstevi olacak şekilde yazılmıştır. Mısralar baştan sona ve sondan başa aynı şekilde okunmaktadır.

Latîfî (ö. 1582) *Tezkire*'sinde Edirneli Nazmî'nin maklûb-ı müstevi şiirinin üç beytini verdikten sonra Fars edebiyatında meşhur iki Farsça beyti de anmıştır. Ali Şir Nevâyî (ö. 1501) *Mecâlisü'n-Nefâyis* adlı eserinde Mîr Atâullâh'ın (ö. 1513) maklûb-ı müstevi üzerine bir risale yazdığını belirterek Latîfî'nin eserinde yer alan beyitlerden ikincisini Atâullâh'ın eserinden örnek olarak vermiştir (Eraslan, 2001: 457). *Tezkire*'de yer alan ilk beyit mısralarının yerleri değişik olarak Şerefeddin Râmî'nin (ö. 1393?) *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik* adlı eserinde de yer almaktadır (Şerefeddin Râmî, 24b). Mîr Atâullâh'ın Latîfî'de yer alan Farsça maklûb-ı müstevi örneği olarak verilen iki beyit şu şekildedir (Canım, 2018: 523):

[1] Palindrom örnekleri için bk. Hüseyin Yıldız, "Bir Kelime Oyununu Tasnif Denemesi Türk Dilinde Palindromlar", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2008, 2: 57-78.

Şekker be-terâzû-yı vezâret berkeş
Şev hem-reh-i bülbül be-leb-i her meh-veş

شکر بترازوی وزارت برکش
شو همره بلبل بلب هر مهوش

(Şekeri vezirlik terazisinde tart, her ay yüzlü sevgilinin dudağına bülbül gibi eşlik et.)

Şekker-dehenâ gamî nedârîm
Deyr â denî-i mugâne derkeş

شکر دهنا غمی نداریم
دیر ا دنی مغانه درکش

(Ey bal ağızlı! Bizim (burada) hiçbir gamımız yok! Sen de kiliseye gel, muğların kadehinden iç.)

Farsça iki beyitten anlaşıldığı kadarıyla kalb-i müstevi şeklinde yazılan beyitlerin kimilerinde beyit esas alınırken kimilerinde mısraların kalb-i müstevi olacak şekilde yazılması söz konusudur. Edirneli Nazmî'ye ait aşağıdaki manzume de mısranın esas alındığı bir örnektir. Edirneli Nazmî'ye ait manzume şu şekildedir (Üst, 2018: 392):

A lebi la'l derd-i la'li belâ
Odur o rûha hûr-vâr devâ

آ لبی لعل درد لعلی بلا
اودر او روحه حور وار دوا

Hoş kemâlüñ heme kelâmuñ şûh
Âşinâ-yı le'âlî-i inşâ

خوش کمالك همه کلامك شوخ
آشنای لآلئ انشا

Hem ruh-ı âfetüñ tefâhür-i meh
Â gül-i mülk â gül-i mülk â

هم رخ آفتك تفاخر مه
آ کل ملك آ کل ملك آ

Şu ruh-ı bâ-le'âl-i âb-hurûş
Âteş-i râhib ü bahâr şitâ

شو رخ با لآل آب خروش
آتش راهب بهار شتا

Nazmiyâ derd-i dürr dâyim zan
Odur o derde derd-vâr devâ

نظمیا درد در دایم ظن
اودر او درده درد وار دوا

5.2. Kelime ve ibare şeklinde yazılanlar

Bu örnekler bir önceki başlıktan farklı olarak baştan sona ve sondan başa kelime ve ibarelerin aynı kelime ve ibareleri vermesi şeklinde yazılmıştır. Bu bakımdan bir önceki şiir şeklindeki örneklerden farklıdır. Şiir şeklindeki örnekler vezinliyken bu örnekler vezin gözetilmeden yazılmıştır. *Edîb Divanı*'nın sonunda "Maklûb-ı Müstevî" başlığıyla mısra ve sözler şeklinde örnekler verilmiştir. Mesela aşağıda Edîb'e ait mısra kelime kelime tersten okunduğunda aynı kelime ve ibareleri veren dizi şeklindedir. "Şâbâş gerek yeni hilâle" örneği "Hilâle yeni gerek şâbâş" şeklindedir. Ancak "Yedi nân yedi" veya "Lâl melâl" dizisi tersten de aynı şekilde okunmaktadır. Ancak bu da bir mısra şeklinde olmayıp şairin kalb-i müstevi örneği olması bakımından oluşturduğu bir dizidir. Bu iki örnekten de anlaşılacağı gibi bu başlık altındaki örnekler vezinli ve mısra

formunda olmayıp kalb-i müstevi olacak kelime ve ibare örnekleri şeklinde yazılmıştır. *Edîb Divanı*'nda kelime ve ibare şeklinde yazılan bazı kalb-i müstevi örnekleri şunlardır (Mum, 2004: 1379):

Şâbâş gerek yeñi hilâle

شاباش كرك يكى هلاله

Neden nâdân yeri âyâ redîdir

ندن نادان يرى آيا رديدر

Bî-reyb kemik yeri redîdir

بى ريب كمك يرى رديدر

Bî-'ayb gerek lâl ala

بى عيب كرك لال آلا

Lâl melâl

لال ملال

Aga nân gerek

آغا نان كرك

Yedi nân yedi

يدى نان يدى

Âyâ neden melûlem

آيا ندن ملولم

6. Reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb biçiminde yazılanlar

Reddü'l-acüz ale's-sadr sonu başa çevirmektir. Şiirde beytin sonunda yer alan bir kelimeyi kendisinden önce tekrarlamaktır. Şiirde acüz beytin son kısmı, sadr da beytin başı demektir (Saraç, 2019: 269). Şairler bu sanatla kalb sanatını birleştirerek beytin sonunda yer alan kelimeyi kalb edip beytin başında kullanarak maklûb şiirler yazmışlardır. Bu şiirlerde acüz (beytin sonu) ve sadr (beytin başı) bölümünde yer alan kelimeler arasında kalb-i kül yapılmaktadır.

Sehi Bey (ö. 1548) *Heşt Behişt*'te Kâtib Hasan'a ait aşağıdaki iki beyti reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb örneği olarak kaydetmiştir (İsen, 1998: 207). İlk beytin sonundaki "lâm" (لام) ile başındaki "mâl" (مال), ikinci beytin sonundaki "rûh" (روح) ile başındaki "hûr" (حور) kelimeleri arasında kalb-i kül vardır:

Mâl içün kaygu yime ey nîk-nâm
Kaddüñi tâ itmesin bu çarh **lâm**

Hûr u cennet isteseñ k'ola fütûh
Hak yolında kıl fedâ-yı cism ü **rûh**

Edirneli Nazmî'nin aşağıdaki beytinde de (Üst, 2018: 1526) beytin sonundaki "âteş" (آتش) kelimesi ile başındaki "şitâ" (شتا) kelimesi arasında kalb-i kül vardır:

Şitânuñ mîvesidür hem o yüzden mîveler içre
Görinür şekl-i nârenc ile her dem şekl-i nâr **âteş**

Lâmiî Divanı'nda (Burmaoğlu, 2023: 193) "Nev-i âher 'alâ tarîki'l-kalb" başlıklı aşağıdaki beyitte de beytin sonundaki "irtişâ" (ارتشا) kelimesi ile başındaki "iştirâ" (اشترا) kelimesi arasında kalb-i kül vardır:

İştirâ-i kadr içün zer harc ider kapuñda çarh
Bâb-ı lutfuñ gerçi kim meftûhdur bî-**irtişâ**

Nazîr İbrahim'in *Divan*'ında bu tarzda yazılmış beyit şeklinde bir manzume yer almaktadır. Aşağıdaki beyitte (Şengün, 2006: 928) beytin başındaki "minnet" (منت) kelimesi ile beytin sonundaki "tenüm" (تنم) kelimesi kalb-i kül oluşturmaktadır:

Minnet Hudâ'ya lutfı ile eyledi gözüm
Oldı safâ-yı hâtır u sıhhatle ter **tenüm**

7. Maklûbü'l-evâyil biçiminde yazılanlar

Cemâlî Divanı'nda bir örneğini tespit ettiğimiz bu tarzda, beytin ilk mısraının başındaki bir bölüm kalb edilerek ikinci mısranın sonuna eklenmektedir. Şair kalbin hangi harften itibaren yapılacağını kendi tarif etmiştir (Derdiyok, 1994: 104). Şiir normal haliyle eksik mısralarından dolayı müstezat nazım şeklini andırmaktadır. Şiirin ilk hali şu şekildedir:

Nâ-cinse degül mi zâtı yeksân
Öl k'olmayasın tenin

Nâmerde ne dem gelür gam-ı 'ışk
Derdini devâ sanur

Nâzı meh-i mihr-rûy dilber
Kıldı dil-i bî-günâh

Nârını revâna gösterür nûr
Ol vasl-ı cinân u hiç

Nâdir mi tufeylüñ iy Cemâlî
Geldi mi cihâna kah

Cemâlî bu gazelin başında şiirin eksik mısralarının nasıl tamamlanacağını okuyucuya tarif etmiştir. Cemâlî'nin tarifi şu şekildedir: "Bu gazel merhûn ve makbûlü'l-evâyildür ki evvel mısrâ'da degül mi lafzınun dâlından ikincide ne demün nûnından üçüncide mehün hâsından dördüncide revânun râsından beşincide tüfeylün tâsından âhirinden evveline okunup âhir mısrâ'larun âhirlerine virilse eksükleri tamâm olup mevzûn okunur" (Derdiyok, 1994: 104).

Buna göre şair beyitlerin ilk mısralarında belirttiği kelimelerin işaret ettiği harflerinden itibaren mısra başına kadar kalb edilmesini ve bu kalb edilen yapıların eksik mısralara eklenmesini istemektedir. İlk mısrada "degül mi" (دگل می) sözünün dâl (د) harfinden, ikinci beyitte "ne demün" (نه دمك) ifadesinin nûn (ن) harfinden, üçüncü beyitte "meh" (مه) kelimesinin hâ (ه) harfinden, dördüncü beyitte "revân" (روان) kelimesinin râ (ر) harfinden, beşinci beyitte de "tufeylün" (طفيلك) kelimesinin tâ (ط) harfinden itibaren kalb edileceği ve bu kalb edilen yapılar eksik mısralara eklenecektir.

Nâ-cinse degül mi zâtı yeksân
Öl k'olmayasın tenin**de sen cân**

Nâmerde ne dem gelür gam-ı 'ışk
Derdini devâ sanur **ne dermân**

Nâzı meh-i mihr-rûy dilber
Kıldı dil-i bî-günâh**a mîzân**

Nârını revâna gösterür nûr
Ol vasl-ı cinân u hic**r-i nîrân**

Nâdir mi tufeylüñ iy Cemâlî
Geldi mi cihâna kah**t-ı merdân**

8. Reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr biçiminde yazılanlar

Bu şiirlerde kalb sanatının başlangıcı her beytin ilk mısraının sonudur (aruz). Birinci mısra sonu ile ikinci mısra başı (ibtida), ikinci mısra sonu (acüz) ile sonraki beytin başındaki ifadenin (sadr) kalb sanatıyla kullanıldığı ve bunun bütün şiire uygulandığı örneklere bu ad verilmektedir. Diğer bir deyişle bu şiirlerde aruz adı verilen ilk mısranın son yapısı, ibtida adı

verilen ikinci mısranın başında kalb edilmekte; acüz adı verilen beytin sonundaki yapı, sadr adı verilen diğer beytin başında kalb edilmektedir. Bu şiirlerde iade sanatındaki dönüşüm kalb edilerek uygulanmaktadır.

Nihânî (16. yy) ve Yâver'e (19. yy) ait iki manzumenin ele alındığı tezkirelerde bu şiirler için reddü'l-acüz ale's-sadr gazel, Âşık Çelebi'de ise reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr gazel tabiri kullanılmıştır (Kılıç, 2018: 399). Bu yüzden bu başlık altındaki şiirlerde bu tabiri kullanmayı uygun gördük. Bu tarzda yazıldığını tespit edebildiğimiz beş manzume gazel nazım şekliyle kaleme alınmıştır.

Şairler kimi örneklerde birinci mısra sonundaki kelime ile ikinci mısra başındaki kelimeyi, beytin sonundaki kelime ile sonraki beytin ilk kelimesini kalb ederken bunu birden fazla kelime üzerinden veya kelimeye getirilen ekler üzerinden de yapabilmektedir. Böylece kimi zaman kalb sanatını oluşturan yapılardan biri anlamlı bir kelime olmayıp ek veya kelime ve ek birlikteliği yahut bir kelimenin bir bölümü şeklinde karşımıza çıkabilmektedir.

Aşağıdaki örnek Nihânî'ye aittir. Şiirde ilk beyitte ilk mısranın sonundaki "kamrâ" (قمرا) kelimesi kalb edilerek ikinci mısranın başında "ırmak" (ارمق) olarak kullanılmıştır. İkinci mısranın sonundaki "mâ" (ما) kelimesi de kalb edilerek ikinci beytin başında "em" (ام) olarak kullanılmıştır. Şiir bu örüntüyle devam etmiştir (Sungurhan 878). Nihânî şiirin son mısraında mahlasını oluşturan yâ (ى), nûn (ن), elif (ا), hâ (ه) ve nûn (ن) harflerini sondan başa doğru sıralayıp bunların kalb edilmesini belirterek Nihânî (نهانى) mahlasını işaret etmiştir:

Tâ kim göreli talʻatuñı ey yüzi **kamrâ**
Irmak gibi çeşmümden akar şâm u seher **mâ**

Emdür didi dil laʻlini derdine didi **merg**
Germ olma igen bendeñi öldürmege **yârâ**

Ârâ-yı cihândur yüzüñ ey dilber-i cân-**keş**
Şekk itme ki sensin baña tâc-ı ser-i **Dârâ**

Aradı göñül bulmadı senüñ gibi bir **şûh**
Hoş hûr-ı kad ü verd-i had ü zülf ü kaşı **yâ**

Ay yüzlülerüñ medhini sen şiʻrüñ ile **ey**
Yâ nûn u elif hâ ile nûn kalbi kıl inşâ

Feyzî'ye ait aşağıdaki gazelde (Karagöz, 2004: 62-63) de "ricâ" (رجا) kelimesi ile "ecr" (اجر), "mesâ" (مسا) kelimesi ile "ism" (اسم) kelimesi arasındaki kalb dizisi şiir boyunca devam etmektedir:

Dergeh-i hüsnüñde ey şâh-ı kerem budur **ricâ**
Ecr iderseñ bende-i fermânıña subh u **mesâ**

İsm-i aʻzam hürmeti seylâb-ı çeşmim kılma **rûd**
Dûr olup nezzâre-i eltâfıña buldum **fenâ**

Enf-i câna bûy-ı zülfüñ geldi oldum şâh-ı **merg**
Germ olunca bezm-i meyde itdim ol sırrı **güşâ**

Eşk-i çeşmim garka virdi ʻâlem ü sahrâyı **âh**
Hây zâlim derd-i ʻaşkıñ başıma oldı **belâ**

Alb imiş tut kim bu Feyzî kârın itdiñ âh u **zâr**
Râz-ı ʻaşkı keşf idüp oldı gamıñla hâk-i pâ

Halîmî'nin *Divan*'ında bu tarzda yazılan iki gazel yer almaktadır. Bunlardan ilki olan aşağıdaki gazelde (Çağlı, 1998: 178) "yâr" (يار) ile "rây" (راى), "mehâr" (مهار) ile "râhum" (راهم) kelimeleri arasında yapılan kalb yapma şekli gazel boyunca devam etmektedir:

ʻÂşıkam bir kıl ile dil-beste itdi şimdi **yâr**
Rây virdi gerden üzre kâkülin kıldı **mehâr**

Râhum ugrarsa eger çekmem gülinden dest ü **pây**
Yap yap ana dil atar vakt ile bin kerre **hezâr**

Râza bülbül-veş zebânum açdırır efsûn-ı **çarh**
Harc ider çeşmim dahi eşk-i terin misl-i **bıgar**

Râgıb olsak da metâ'ın sakınur ol ter-**mizâc**
Câzim oldum ki sokar gîsûları mânend-i **mâr**

Râm idem dirseñ ana mahfîce sun bir kâse **mey**
Yem döküp sahn-ı mahabbetde Halîmî kıl şikâr

Halîmî'ye ait ikinci gazelde (Çağlı, 1998: 279) "kemân" (كمان) ile "nâmuñ" (نامك), "hemân" (همان) ile "nâme" (نامه) arasında yapılan kalb ve tarz şiir boyunda devam ettirilmiştir:

Yara üzre yara açma vâz gel ey kaşı **kemân**
Nâmuñ erbâb-ı dil içre nîk-şân bulsun **hemân**

Nâme yazmışken lisânen didi ol şâh-ı **kerem**
Merg-i hicre düşmedense âteş-i 'aşkımda **yan**

Nây u tanbûr ile ehl-i bezme kâr u nakşı **geç**
Çek ayagın tuymasun ol zâhide kapdurma **nân**

Nân kadrin bilmez ugratma didüm ol serv-**kad**
Dakkalık sohbet ider agyâr ile yahşı **yaman**

Nâmı nakş itdi Halîmî sînede ol bî-**gümân**
Nâmuñ erbâb-ı dil içre nîk-şân bulsun hemân

Hâtimetü'l-Eşâr'da Yâver'e ait gösterilen aşağıdaki örnek (Çiftçi, 2017: 534-536) "Gazel-i Musanna ve San'at-ı Kalb-i Lâfıza" başlıklıdır. Bu manzume de bu başlık altındaki dört gazelde olduğu gibi reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr biçiminde yazılmıştır:

Ey rûyı verd-i hande-i gülzâr-ı zî**b-edâ**
Âdâb-ı nâz-ı mevhibe olmak gere**k sana**

Eksik olur mı sîh-i firâkında bâr-ı **derd**
Derdâ ki derd-i hecrine kes bulmadı **devâ**

Od yakdı cângâhına 'uşşâkıñ ey di**rîğ**
Gayr-ı vedâd-ı hûbda yokdur di**lâ bekâ**

İkbâl dûn u baht denî tâli'i**m yaman**
Nâmım 'Utarid ansa yanar encü**m-i semâ**

Emsem lebini 'aynıma gelmez şarâb-ı hu**ld**
Dil-hasta şübhe var mı bulur dilber**â şifâ**

İfşâ ider mi sırr-ı dehânın bilen haz**în**
Ney zâr iderse zârını eyler mi rû-**nümâ**

Aman aman çarha inanmakda var mı **sûd**
Devs-i felekde gördi mi kes hâliy**â vefâ**

Efvâha düşdi gerdiş-i nâvengin ey fe**lek**
Gel fâriğ ol ki gayrı gamın oldı hem **kafâ**

Ufk-ı merâma mihr-i emel varsa ʻankar**îb**
Bî-reybdir husûle gelir kâm-ı **âşinâ**

İnşâ olurdı biñ gazel ol şûh-ı bâ-**ferâh**
Harf-i visâli gelse firâk üzre câ-be-**câ**

Aç bâr-ı cevri hecr güni kim çeker **müdâm**
Mâdem ki ʻâşıkâna ola derd ü gam **revâ**

Urmaz mı âh o hûb-ı ciğergâha dâğ-ı **zehr**
Rehzen nigâhı tîğ-zeni eyler **iddiʻâ**

Aʻdâyı gerçi redd idemez ol melek **reviş**
Şûrîde kânı ʻaynına almaz o dil-**rübâ**

Ebr-i leʼîm-i zulmi yakar âh-ı sûz**nâk**
Kânûn-ı gamda bir nefesim eyleme**m hebâ**

Ebhem olaydı râz-ı derûn gibi uk**dede**
Hüdhüd olur mı nâme ile ʻâzi**m-i Sebâ**

Ebsem ruhında nakl-i safâ vardır âde**me**
Hemdem olaydı bâri bu şeb bezmd**e dilâ**

Elde bulundı gayret-i ʻirfân olur **revây**
Yâver bize değildir emel şöhret ü riyâ

9. "Bozuntusudur" redifiyle yazılanlar

Bu başlık altındaki şiirler, kalb sanatıyla kurgulanmaları dolayısıyla önceki başlıklarda yer alan manzumelerle ortak bir yöne sahipken bu şiirlerin divanlarda veya tezkirelerde özel bir adla anılmaması yönüyle onlardan ayrılırlar. Bu şiirlerin bir diğer farkı şairlerin kalb sanatıyla kurguladıkları bu şiirlerde "bozuntu" kelimesinin çağrışımlarıyla eleştirel bir tavır takınmaları ve hikemi söyleyişe yönelmeleridir. Böylece söze dayalı bu sanatın bu şiirlerde anlama derinlik kazandırdığı görülür.

İlk kez *Nâbî Divanı*'nda (ö. 1712) iki örnekle gördüğümüz bu şiirlere zamanla başka şairlerin de nazire yazdıkları görülmüştür (Kaya, 2024: 269). Dursun Ali Tökel (2010: 63-69), bu şiirlerden Nâbî'ye ait iki şiir ile Hâzık ve Edîb'e ait birer şiiri kitabında ele almıştır.

Bu şiirlerde "bozuntu" kelimesi kalb sanatı anlamında kullanılmaktadır (Kaya 266). Edirneli Kâmî'ye (ö. 1724) ait aşağıdaki beyitte "uçar" ve "oruç" kelimelerinin birbirinin kalbi olduğu "bozuntu" kelimesiyle karşılanmıştır (Erişen Yazıcı, 2017: 303):

O kim revâc virür vazʻ-ı sâʼimânesine
Uçar görürsem inanmam **oruç** bozuntusıdur

Nâbî Divanı'nda bu redifle yazılan gazellerin ilkinde şiirin bütün mısralarında kalb sanatı yapılırken ikinci gazelde sadece matla beytindeki iki mısrada kalb yapılmış, takip eden beyitlerin sadece ikinci mısralarında kalb sanatına başvurulmuştur. Nâbî'ye nazire yazan şairler de bu ikinci tipte gördüğümüz yöntemi izlemişlerdir. Bu şiirlerde kalb yapılan kelimelerde kalb-i bazın kalb-i kül örneklerine göre oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu başlık altındaki şiirlerde iki çeşit söz konusudur.

9.1. Bütün mısralarında kalb yapılanlar

"Bozuntusudur" redifli şiirler arasında bu tipe uyan şiir *Nâbî Divanı*'ndaki 148. gazeldir (Bilkan, 1997: 571-572).[2] Nâbî 9 beyitlik gazelinde 18 kelimede kalb sanatı yapmış, bunların 4'ünde kalb-i kül, 14'ünde kalb-i baza başvurmuştur. Gazelde sırasıyla "âteş" (آتش) ile "şitâ" (شتا), "ecr" (اجر) ile "recâ" (رجا), "nemâ" (نما) ile "emn" (امن), "ufuk" (افق) ile "kafâ" (قفا) kelimeleriyle kalb-i kül; "dâg" (داغ) ile "gıdâ" (غدا), "vâh" (واه) ile "hevâ" (هوا), "sâz" (ساز) ile "sezâ" (سزا), "bâl" (بال) ile "belâ" (بلا), "nâf" (ناف) ile "fenâ" (فنا), "âsaf" (أصف) ile "safâ" (صفا), "zâg" (زاغ) ile "gazâ" (غزا), "kâr" (كار) ile "kirâ" (كرا), "ism" (اسم) ile "semâ" (سما), "mâh" (ماه) ile "hümâ" (هما), "arz" (ارض) ile "rızâ" (رضا), "yâr" (يار) ile "riyâ" (ريا), "Vân" (وان) ile "nevâ" (نوا), "râh" (راه) ile "Ruhâ" (رها) kelimeleriyle kalb-i baz yapılmıştır (Kaya 267). Nâbî'nin bütün mısralarında kalb yapılan gazeli şu şekildedir:

Göñülde **dâg**-ı mahabbet **gıdâ** bozundısıdur
O âh u **vâh**-ı ta'alluk **hevâ** bozundısıdur

Bulunsa tâzece ta'bîr-i nerm-**sâz**e **sezâ**
Lisân-ı köhnede **âteş şitâ** bozundısıdur

Fakîr mûre olur kayd-ı **bâl** 'ayn-i **belâ**
Vedâ'ı **nâf**-ı zeminden **fenâ** bozundısıdur

'Aceb mi feth ile **âsaf** bulursa reng-i **safâ**
Ki **zâg**-ı tîg-ı şecâ'at **gazâ** bozundısıdur

'İbâdetinden ider ehl-i zühd **ecr**-i **recâ**
Ki **kâr**ı bâr-keşânuñ **kirâ** bozundısıdur

Nüzûl-i **ism semâ**dan delîldür buna kim
O **mâh**-ı evc-i letâfet **hümâ** bozundısıdur

Nemâ nümûde-i **emn** oldugı dırahta sezâ
Ki **arz**-ı perveriş itmek **rızâ** bozundısıdur

Ufuk kafâda nümâyân tekâbül üzre iken
Zamâne **yâr**ı anuñçün **riyâ** bozundısıdur

Egerçi **Vân**'dan olur Nâbiyâ **nevâ** ümmîd
Velîk **râh**-ı hakîkat **Ruhâ** bozundısıdur

9.2. Matla dışındaki beyitlerin ikinci mısralarında kalb yapılanlar

Bu tipte şiirin matla beytinin her iki mısraında kalb yapılırken takip eden beyitlerin sadece ikinci mısralarında kalb yapılmaktadır. *Nâbî Divanı*'ndaki 159. gazel bu şekilde yazılmıştır. Nâbî'ye nazire olduğu belirtilen 6 şaire ait 8 gazelde de bu yöntem kullanılmıştır. Tespitlere göre Nâbî'nin şiirinden sonra "bozuntusudur" redifiyle Edîb (ö. 1748?) bir, Hâzık (ö. 1763) bir, Dâniş (ö. 1775) üç, Sermed (ö. 1787) bir, Azmî (ö. 1831) bir ve Nâfi (ö. 1849/50) bir gazel yazmıştır ve bu şairler Nâbî'nin ikinci şirinde kullandığı yöntemde olduğu gibi matla beytinin iki mısraında kalb sanatı yaparken diğer beyitlerin ikinci mısralarında kalb sanatına başvurmuşlardır.[3]

Nâbî 10 beyitlik gazelinde (Bilkan, 1997: 580-581) 11 kez kalb sanatından istifade etmiş; bunların 1'inde kalb-i kül, 10'unda kalb-i baz yapmıştır.[4] Şair sırasıyla "les'" (لسع) ile "'asel" (عسل) kelimeleriyle kalb-i kül; "mâl" ile "emel", "silk" ile "kesel", "Zâl" (زال) ile "ezel" (ازل), "cilâ" (جلا) ile "ecel" (اجل), "beled" (بلد) ile "bedel" (بدل), "hulv" (حلو) ile "vahal" (وحل), "piliç" (پلچ) ile

[2] Nâbî'nin şiirindeki anlam özellikleri ile ilgili bk. İbrahim Gültekin, "Nâbî'nin İki Gazelinde Kalb'den Anlama Giden Yol", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2013, 49: 95-116.

[3] Nâbî'nin şiirine yazılan nazireler için bk. Hasan Kaya, "Kalb Sanatı Ekseninde Nâbî'nin 'Bozuntusudur' Redifli Gazellerine Yazılan Nazireler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2024, 33: 263-279.

[4] Nâbî'nin şiirindeki anlam özellikleri ile ilgili bk. İbrahim Gültekin, "Nâbî'nin İki Gazelinde Kalb'den Anlama Giden Yol", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2013, 49: 95-116.

"çepel" (چپل), "cild" (جلد) ile "cedel" (جدل), "'ilm" (علم) ile "'amel" (عمل), "lugaz" (لغز) ile "gazel" (غزل) kelimeleriyle kalb-i baz yapmıştır (Kaya 268). Nâbî'nin matla beytinin iki mısraında, diğer beyitlerin ikinci mısralarında kalb yaptığı gazeli şu şekildedir:

Göñülde dâʻiye-i **mâl emel** bozundısıdur
Nümûd-ı **silk**-i kanâʻat **kesel** bozundısıdur

Cihânı gerdiş ider hayliden bu köhne kıbâb
Sipihre tesmiye-i **Zâl ezel** bozundısıdur

ʻAceb mi mevt-i irâdîye düşse ehl-i sülûk
Cilâ-yı âyine-i rûh **ecel** bozundısıdur

Rüsûm-ı âmed ü reft üzredür nizâm-ı cihân
Siyâk-ı resm-i **beled** hep **bedel** bozundısıdur

Gören bilür şekerüñ gilden oldugın hâsıl
Ki **hulv**-i sufre-i âlem **vahal** bozundısıdur

Cefâ-yı ʻâleme sabr it safâ murâduñ ise
Ki **les**ʻ-i hayye-i şöhret **ʻasel** bozundısıdur

Taʻaffünâtını yâd eyle beyza vü ferhüñ
Piliç lezîzdür ammâ **çepel** bozundısıdur

Kitâblarla medârisde bahs ider tullâb
Kitâb **cild**i anuñçün **cedel** bozundısıdur

ʻAmel o kârgehüñ kemterîn kurâzasıdur
Metâʻ-ı **ʻilm**e dinilmez **ʻamel** bozundısıdur

Münâsebetledür evzâʻ-ı tesmiye Nâbî
Lugaz hele kati vâzıh **gazel** bozundısıdur

Sermed'in (ö. 1787), Nâbî'nin "bozundısıdur" redifli gazeline yazdığı nazire *Divan*'ın 25. gazelidir (Ergün, 2004: 116). 7 beyitlik gazelde şair, Nâbî'nin 159 numaralı gazelinde olduğu gibi matla beytinin her iki mısraında ve takip eden beyitlerin ikinci mısralarında kalb sanatına başvurmuştur. 7 beyitlik şiirde 8 kez kalb sanatına başvurulurken bunların hepsi kalb-i baz örneğidir. Şair sırasıyla "rakam" (رقم) ile "kamer" (قمر), "derk" (درك) ile "keder" (كدر), "reşk" (رشك) ile "şeker" (شكر), "rehn" (رهن) ile "hüner" (هنر), "zikr" (ذكر) ile "güzer" (كذ ر), "mekr" (مكر) ile "kemer" (كمر), "cerh" (جرح) ile "hacer" (حجر), "direm" (درم) ile "meder" (مدر) kelimeleriyle kalb-i baz yapmıştır.

Sermed'in Nâbî'ye nazire olarak yazdığını değerlendirdiğimiz gazeli şu şekildedir:

Rakam şikeste-i hattıñ **kamer** bozundısıdur
Velîk **derk**-i şuʻâʻı **keder** bozundısıdur

Dimâg-ı telhime lezzet virir hakîkatde
Baña bu **reşk**i rakîbiñ **şeker** bozundısıdur

Kumâş-ı vuslata çesbân vedîʻa-i nazmım
O deyne **rehn**i edîbiñ **hüner** bozundısıdur

Uzatma kıssayı ağyâr tutmadan geçelim
Bu yerde **zikr**-i reh-i gam **güzer** bozundısıdur

Miyânıdır düşüren kayd-ı hâhişe zîrâ
Göñülde **mekr**-i taʻalluk **kemer** bozundısıdur

Sikeştî-i dilime seng-i hâlidir bâ'is
Ki **cerh**-i rahne-i sînem **hacer** bozundısıdur

'Ayârdır zer-i dünyâya Sermed itme tama'
Direm hele katı alçak **meder** bozundısıdur

Sonuç

Bu makalede Klasik Türk edebiyatında 15 farklı şaire ait 31 örnek tasnife tabi tutulmuş ve bunlar 9 ana başlıkta toplanmıştır. Bu ana başlıkların alt başlıklarıyla birlikte şiirlerde 14 yöntemle kalb sanatının uygulandığı, bunlardan birinde şiir dışında ifadelere kalb sanatının uygulandığı görülmüştür.

Bu tasnifte şairlerin ve tezkire yazarlarının adlandırmaları da dikkate alınmış, bazı tarzlar ilk kez bu çalışmada adlandırılıp tasnif edilmiştir. Böylece hem kalb sanatının tekli örneklerinin dışında bir manzumeye uyarlanmış örneklerine dikkat çekilirken bir yandan da belagat kitaplarında bile yer almayan bazı tarzlar başlıklandırılıp tasnife tabi tutulmuştur.

Klasik Türk edebiyatında kalb sanatının yaygın olarak kalb-i kül ve kalb-i baz çeşidi bilinir. Bu iki kalb çeşidinin dışında kalb sanatının yapıldığı yere göre adlandırılan kalb-i mücennah ile ifade ve şiirlerde de karşımıza çıkan ve ifade ve mısranın tersten okunması yoluyla gördüğümüz kalb-i müstevi birer kalb çeşididir. Yaptığımız taramalarda şairlerin bu dört kalb çeşidini farklı formlarda kullanarak çeşitli manzumeler meydana getirdikleri görülmüştür. Kalb-i kül örnekleriyle üç farklı tarzla şiirler yazdıkları görülürken kalb-i baz örneklerini şiirlerine uyarlayarak yine üç farklı tarz ortaya koydukları tespit edilmiştir. Bir şairde testip ettiğimiz tarzda da şairin hem kalb-i kül hem de kalb-i baz örnekleriyle şiirini oyuna dönüştürmesi dikkat çekicidir. Kalb-i mücennahı bir beyit ya da şiire uygularken kalb-i müsteviyi şiir formunda ya da ifade formunda kullandıkları anlaşılmıştır. Kalb sanatını reddü'l-acüz ale's-sadr sanatıyla birlikte reddü'l-acüz ale's-sadr-ı maklûb ve reddü'l-acüz maklûben ale's-sadr gibi şiir tarzları yarattıkları tespit edilmiştir. Ayrıca bir şairde örneğini gördüğümüz ve şairinin de maklûbü'l-evâyil adını verdiği bir başka tarzda şiirin adeta bir bilmeceye dönüştüğü görülmüştür. Bozuntusudur redifli şiirlerde de şairlerin gazellerini iki tarzda kalb sanatıyla kurguladıkları tespit edilmiştir. Bu şiirlerin ilkinin Nâbî tarafından yazıldığı, sonraki şairlerin ona nazire olarak bu tarzı kullandıkları görülürken genellikle şiirlerde hikemi söyleyişe yöneldikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu tarzın bir nazire halkasına dönüşmesi de kalb sanatıyla kurgulanan manzumelerin şöhreti konusunda fikir vermektedir.

Kaynakça

ALTUNTAŞ, Halil ve Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

AYDEMİR, Yaşar ve Halil Çeltik. "Gazelde Cinaslı Çift Redif Kullanımı.", *İlmî Araştırmalar Dergisi* 16 (2003), 7-17.

BİLKAN, Ali Fuat. *Nâbî Dîvânı*. I-II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

BURMAOĞLU, Hamit Bilen. *Lâmi'î Çelebi Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni)*. Bursa: Yıldırım Belediyesi Kültür Yayınları, 2023.

CANIM, Rıdvan. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*. Erişim 05 Ocak 2025, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327,latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0.

ÇAĞLI, Adnan. *Halîmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni.* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

ÇAKIR, Mustafa Sefa. *Yahyâ Nazîm Divanı (İncerleme-Tenkitli Metin)*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

ÇİFTÇİ, Ömer. *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatîn Tezkiresi)*. Erişim 18 Şubat 2025, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0.

DERDİYOK, İ. Çetin. *Cemâlî Hayatı, Eserleri ve Dîvânı (İnceleme-Tenkidli Metin-Tıpkıbasım)*. Cambridge: Harvard Üniversitesi, 1994.

DİLÇİN, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

DURMUŞ, İsmail. "Kalb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/232-233, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

ERASLAN, Kemal. *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis II (Çeviri ve Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.

ERGÜN, Emel. *Sermed (Feyzullâh) Divânı (Edisyon-Kritik, İnceleme)*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

ERİŞEN YAZICI, Gülgün. *Edirneli Kâmî ve Dîvânı.* Erişim 22 Mart 2025, *https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55977,kami-divani-pdf.pdf?0*.

GÜLTEKİN, İbrahim, "Nâbî'nin İki Gazelinde Kalb'den Anlama Giden Yol", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 49 (2013), 95-116.

GÜMÜŞ, Ahmet Kemal. "Zâtî'nin Bütün Beyitlerinde Cinas Sanatını Kullandığı Bir Gazeli ve Ona Yazılan Nazireler.", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4/2 (2020), 582-593.

İLHAN, Enes. *Necâtî Bey Dîvânı: Metin-Bağlamlı Dizin-İşlevsel Sözlük*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

İSEN, Mustafa. *Sehi Bey Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

KARAGÖZ, Sevinç. *Feyzi Efendi Divanı İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Sözlük*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

KAYA, Hasan. "Kalb Sanatı Ekseninde Nâbî'nin 'Bozuntusudur' Redifli Gazellerine Yazılan Nazireler.", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 33 (2024), 263-279.

KILIÇ, Atabey. *Ahmed Hamdî Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*. Kayseri: Laçin Yayınları, 2007.

KILIÇ, Filiz. *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*. Erişim 12 Şubat 2025, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0.

KILIÇ, Hulûsi ve Kazım Yetiş. "Cinas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/12-14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

KILINÇ, Abdülhakim. *Fuzûlî Dîvânı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

MUM, Cafer. *Halepli Edîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Cinaslar Sözlüğü)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

MUTÇALI, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2012.

ÖZEL, Harun. "Bosnalı Süleyman Fikri ve "İlmi Belâgattan Beyân ve Bedîè Hulâsası" İsimli Eseri.", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2015), 981-1023.

PALA, İskender. "Kalb / Türk Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/233-234, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

SARAÇ, M. A. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat ve Biçim-Ölçü-Kafiye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

SUNGURHAN, Aysun. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ.* Erişim 24 Mart 2025, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0.

ŞAFAK, Yakup. *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enîsü'l-'Uşşâk ile Mukayesesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

ŞENGÜN, Necdet. *Nazîr İbahim ve Dîvânı (Metîn-Muhtevâ-Tahlîl)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Şerefeddin Râmî. *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*. Kütübhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî 341.

Tahirü'l-Mevlevî. *Edebiyat Lugati*. Yayına Hazırlayan: Kemal Edib Kürkçüoğlu, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.

TÖKEL, Dursun Ali. *Deneysel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*. Ankara: Hece Yayınları, 2010.

ÜLKEN, Fatih. "İsmâîl-i Ankaravî'nin Miftâhü'l-Belâga ve Mısbâhü'l-Fesâha'sındaki Istılahlar.", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43 (2016), 467-477.

ÜST, Sibel. *Edirneli Nazmî Dîvânı*. Erişim 21 Mart 2025, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57766,edirneli-nazmi-divanipdf.pdf?0.

YAŞAR, Önder. *Muhyî-i Gülşenî [ö. 1604] Dîvânı (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

YILDIZ, Hüseyin. "Bir Kelime Oyununu Tasnif Denemesi Türk Dilinde Palindromlar.", *Dil Araştırmaları Dergisi* 2 (2008), 57 -78.